

Г. В. Вальчук,
кандидат філологічних наук, доцент;
Л. А. Кухар,
старший викладач
(Хмельницький національний університет)

ВНУТРІШНЬОМОДЕЛЬНА КОМБІНАТОРИКА КОМПОНЕНТІВ ЯК ОДИН ІЗ СПОСОБІВ ФОРМУВАННЯ СТИЛІСТИЧНОЇ ЗНАЧУЩОСТІ В КОМПЗИТАХ

У статті розглядаються композити як один із найпродуктивніших способів словотворення німецької мови. Автори досліджують типи комбінаторики компонентів та стилістичні фігури, які виникають при різних видах порушення внутрішньомодельного узгодження компонентів складного слова. На прикладі композитів простежуються способи комбінювання значень, на основі яких формуються різні стилістичні фігури і тропи. Визначено, що стилістичний ефект може виникати на основі контрасту всього композиту чи одного з компонентів композиту з макроконтекстом або культурологічним фоном.

Стилістичне словотворення – це один із видів реалізації стилістичної номінації, під яким розуміється створення нових слів за існуючими в системі мови словотворчими моделями. Система мовлення дає матеріал для створення нових слів та моделі їх можливого комбінювання. Конкретна комунікативна ситуація, інтенція автора, тип тексту і контекст визначають, у свою чергу, стилістичний зміст і стилістичне значення одиниці.

Загальноновизнаним тезисом у роботах учених, які досліджували механізми створення стилістичних ефектів у складних словах (Шендельс, Степанова, Фляйшер, Кубрякова та інші) є положення про те, що стилістичний ефект виникає, головним чином, у результаті семантичного узгодження між безпосередніми складовими частинами композита [1: 84].

Стилістична маркованість у композитах визначається як системними явищами – лексичними значеннями компонентів і формуванням конотацій у рамках моделей словоскладання, так і контекстуальними параметрами, під якими розуміється зовнішня і внутрішня комбінаторика. У сфері явищ системного порядку на стилістичну маркованість впливають явища синонімії, антонімії, запозичення та соціально маркована лексика. Не менш важлива роль у системному моделюванні стилістичних ефектів відводиться опису внутрішньої комбінаторики, яка виявляє різного роду порушення узгоджень між безпосередніми складовими частинами моделі.

Мета даної статті – проаналізувати типи комбінаторики та дослідити, які стилістичні фігури виникають при різних видах порушення внутрішнього модельного узгодження компонентів.

Для дослідження стилістичних функцій композитів опису семантичних зв'язків між безпосередніми складниками недостатньо, оскільки дослідники не ставили за мету систематизацію стилістичних функцій. Постановка такого задання вимагає звернення до стилістики.

Згідно із стилістичною концепцією М. Ріффатера, стилістичні ефекти виникають, як правило, на основі контрасту. Контраст може виникати як між великими, так і між дрібними мовленнєвими одиницями. У другому випадку мова йде про мініконтекст. У структурному плані мініконтекст являє собою бінарну групу, компоненти якої знаходяться в опозиції один до одного, і, відповідно, стилістичне значення виникає лише при взаємодії компонентів. Мініконтекст обмежений рамками двох складових частин [2: 65]. Властивості мініконтексту, описані М. Ріффатером, релевантні й відносно стилістично маркованих німецьких композитів.

Поняття мікро- та макроконтексту застосовується як для аналізу стилістичних значень, які виникають між безпосередніми складовими частинами в рамках самого композита, так і для аналізу стилістичних функцій композита чи його частини в рамках дискурсу чи культурологічного контексту.

У першому випадку субстантивний композит розглядається як мікроконтекст, у якому реалізуються стилістичні фігури і тропи. Фоном, що утворює контраст, тут слугує семантика способу словотворення, тобто словоскладання. Семантика моделі, яка імпліцитно присутня у мовленнєвій свідомості, вступає у суперечність із лексичним наповненням одного із безпосередніх компонентів композита, формуючи його експресивність у рамках самого композита. У другому випадку утворюються композити, експресивність і образність яких формується за рахунок дискурсивного чи культурологічного контексту. Це контекстуальні метафори, хіазм, перифрази та різного роду алюзії і ремінісценції.

Метафоризацію композита спричиняє, як правило, зміна семантики безпосередніх складових частин у позиції визначаючого. Користуючись терміном Д. Бікертонна, можна стверджувати, що в таких випадках визначення виходять за рамки "специфічних атрибутів". Порушення атрибутивної комбінаторики виявляється як порушення семантичних проєкційних правил [3: 292]. Унаслідок цього виникає внутрішньомодельний семантичний дисонанс між безпосередніми складовими частинами

комполіту. Цей вид комбінаторики базується на семантичному контрасті. У випадку внутрішньомодельного дисонансу виникає семантична суперечність між безпосередніми складниками. Іншими словами, має місце порушення семантичного узгодження між компонентами комполіту. За рахунок цього виникає метафора, що дозволяє "думати про одну область через призму іншої" [4: 351]. У таких комполітах виявляється закон семантичної неузгодженості [5: 375], який полягає у кон'юнкції протилежних сем. Так, в іменнику *Stimmungssprunge* сема одухотвореності, яка присутня в другому компоненті, дисонує з семою абстрактності першого компонента.

У більшості випадків метафорично мотивовані значення комполітів базуються на семантичних асоціаціях або конотаціях. Словникове тлумачення складових компонентів не має у таких випадках навіть часткової схожості зі словниковим тлумаченням початкового значення. Виділені Е. Шендельсом у метафоричних комполітах комбінатії значень базуються на різних видах дисонансу: одухотворене – неодухотворене (*Bachgemurmel*, *Kanonenmunder*), назва тварини – назва людини (*Schweinekerl*), неодухотворене – одухотворене (*Kupfernase*, *Melonenkopf*, *Tomatengesicht*), неодухотворене – неодухотворене (*Bucherweltall*, *Faltenbache eines Kleides*) [6: 232].

Така класифікація підтверджує, що розглянутий нами вище дисонанс між семами одухотвореності та неодухотвореності, який виявляється в морфотемній структурі, має місце в більшості метафоричних комполітів. З іншого боку, внутрішньомодельний морфотемний дисонанс може виникати і по лінії не одухотворене – неодухотворене. Відповідно, можна виділити, щонайменше, три види внутрішньомодельного морфотемного дисонансу, а весь корпус одиниць, у яких він виявляється, розділити на три великі групи.

У першій з них внутрішньомодельний морфотемний дисонанс виникає по лінії одухотворене – неодухотворене (О-Н), або іменник, який є специфічним атрибутом живої істоти, + неодухотворене (О*-Н), у другій – по лінії одухотворене – одухотворене (О-О), в третій – неодухотворене – неодухотворене (Н-Н).

В одиницях типу *Kaderschmiede*, *Hexenkessel* контраст відбувається по лінії (О-Н). Другий компонент у них є, за В. Фляйшером, "джерелом образності" [7: 99-100]. Морфотемний дисонанс у подібних прикладах легко виявляється. Таку ж лінію дисонансу ілюструють приклади *Hoffnungsfunken*, *Meinungsklima*, *Diskurs-Cocktail*, *Nervensage*, які є узуальними метафорами і одномоментними утвореннями.

У прикладі: *Viele Japaner sehen in dem Kostenkiller einen Retter* дисонанс виникає за рахунок розбіжності семантики очікуваного атрибуту – "вбити" можна живу істоту, але не абстрактне поняття. Мова йде про закріплення на японському ринку французької фірми, яка прагне до економії витрат і тому отримує образне найменування "Kostenkiller". Перший компонент комполіту позначає неживе поняття "витрати", другий компонент є калькою з англійської мови та означає "вбивцю". У складі комполіту перший компонент переосмислюється, набуваючи властивості живої істоти, яку можна вбити.

Враховуючи, що "кілер" означає, як правило, найманого вбивцю, можна припустити в семантиці комполіту вказівку на спланований характер акції. Тим самим неживе поняття переводиться в ранг одухотвореної особи.

Прикладами, що ілюструють відношення (О-О), можуть бути комполіти, в яких реалізується порівняння якої-небудь особи з твариною: *Schweinekerl* – дисонанс виникає усередині категорії одухотвореності між позначеннями особи й тварини. Його можна визначити як внутрішньомодельний морфотемний дисонанс. Компоненти типу *Schwein-*, *Sau-*, *Affen-* та інші, вважаються серійними, оскільки використовуються досить часто та тяжіють до напівфіксів. Поєднуватися вони можуть як з назвами одухотворених, так і з назвами неодухотворених предметів.

Третя група комполітів представляє дисонанс по лінії (Н-Н). У прикладах цієї групи в одну одиницю номінації зливаються компоненти, лексичні значення яких належать різним предметним галузям, тобто різним морфотемам. Подібний прийом метафоричного переосмислення може часто базуватися на синестезії – поєднанні різних видів відчуттів: *Larmtrauben treffen auf Basslinien*, *Rotorengedonner entfernt sich auf Rhythmusshienen*. У всіх виділених одиницях метафоричність базується на поєднанні слухових і зорових відчуттів.

Приклади: *Zitatenschatz*, *Programmpaket*, *Bucherflut* також ілюструють дисонанс по лінії (Н-Н). Подібні одиниці легко й однозначно можуть бути замінені відповідно до принципу лінійної компресії відповідними приєднаними словосполученнями: *Schatz von Zitaten*, *Paket von Programmen*, *Flut von Buchern*. Другий компонент має додаткове значення збірності, яке реалізується разом з образністю. Перший компонент у множині може замінити всю складну конструкцію, проте, втрачається образність.

Виділені нами різні види внутрішнього модельного дисонансу узгоджуються з принципами аналізу метафори в сучасній когнітивній лінгвістиці. Метафора розглядається як універсальний інструмент концептуалізації. Концептуальні або когнітивні метафори, які виникають при цьому,

створюють аналогії та асоціації між різними системами понять і породжують метафори [8: 90]. Відзеркалення таких метафор у мові прийнято називати метафоричними виразами [4: 351].

Серед когнітивних метафор прийнято розрізняти структурні, онтологічні, орієнтаційні, а також метафори – "канали зв'язку чи передачі інформації", метафори – "контейнери" і метафори – "конструктори" [8: 55-56]. Прикладом подібної структурної метафори може бути слово Reformstau (Н-Н): процес реформування суспільства, тобто зміна економічного та політичного життя осмислюється в категоріях руху. Перешкоди цьому руху і зафіксовано в цьому композиті.

Метафора дає можливість позначати абстрактну суть через зв'язок із предметами конкретного світу, вона допомагає осмислювати абстрактні поняття і міркувати про них. Так виникають онтологічні метафори: Lebensstation (дисонанс Н-Н) – життєвий етап розглядається як зупинка, життя – відповідно, як подорож; Zeitschwelle (дисонанс Н-Н) – у ситуації переходу від одного етапу життєвого шляху до іншої точки відліку нового часу і осмислюється як поріг; Motivationsbogen (дисонанс О*-Н) – свідомість метафорично осмислюється як вмістилище і розуміється як книга, що містить на своїх сторінках набір різноманітних причин; Beziehungsgeflechte (дисонанс О*-Н) – відносини розуміються як об'єкти, ділові зв'язки мисляться як переплетення ниток.

За допомогою метафори "каналу зв'язку/передачі інформації" процес комунікації виявляється як "рух значень, що наповнюють мовні вирази по "каналу", який зв'язує того, хто говорить і того, хто слухає" [9: 56]. Прикладом такої метафори може бути стилістично нейтральний, зафіксований словником композит Datenquelle (дисонанс Н-Н): інформація тут переосмислена як об'єкт, добути який можна з так званого джерела.

Прикладами метафор "контейнерів", що представляють обмежений простір як ємність для абстрактної суті, можуть слугувати два композити з однаковим головним компонентом – Zeichenraum, Klangraum. У першому випадку йдеться про сукупність комп'ютерних баз даних, у другому приміщення розглядається як ємність для звуку.

Дисонантна комбінаторика дозволяє утворити окремі метафоричні вирази практично всіх основних видів когнітивної метафори. Композити з метафоричним значенням є як засобом створення експресії в публіцистичному тексті (у випадках порушення семантичної сполучуваності компонентів), так і загальноприйнятими штампами, метафоричне значення яких значною мірою стерлося.

Внутрішньомодельний морфотемний дисонанс має місце в композитах-порівняннях: Silberhaar, Milchgesicht, Bulldozer-Gesicht. У наведених прикладах виявляється різний ступінь компресії: якщо перший композит можна розвернути досить легко (лінійна компресія) – silbernes Haar "срібне волосся" (сиві), то другий композит може означати "блїде обличчя" або "особу з світлою, білою, як молоко, шкірою" і, залежно від цього, розгортатися як "Gesicht, bla?/wei? wie Milch", тут ми маємо справу з семантичною компресією. У третьому прикладі композит також можна розгорнути як "Gesicht wie Bulldozer", але які саме риси обличчя наділяються схожістю з бульдозером, ні з контексту, ні з самої номінації не ясно.

Крім метафори і синестезії на внутрішньомодельному морфотемному дисонансі можуть базуватися й інші згорнуті стилістичні фігури. Яскравим прикладом може бути оксюморон, що виділяється дослідниками в самостійну модель словоскладення. У конструкціях-оксюморонах з'єднуються антонімічні компоненти з метою показати неоднозначність якогось явища: Hassliebe, Galgenhumor, Oko-Krieger.

Іншим типом комбінаторики компонентів композита є внутрішньомодельне фокусування. Для такого різновиду комбінаторики характерне зміщення основного комунікативного акценту на один із складових елементів композиту. Найчастіше цю функцію бере на себе перший компонент складного слова, тоді як другий його компонент характеризує предмет або поняття у всьому його об'ємі.

У публіцистичних текстах субстантивні композити метонімічного характеру виконують функцію компресії інформації. Наприклад, метонімічне перенесення відбувається з політичних угруповань на місце їх локалізації, боротьба між ними характеризується як Stadtekampf "боротьба міст". У цьому випадку йдеться про локальну метонімію.

Композит Kamerateam позначає групу кореспондентів, перший компонент метонімічно переосмислюється: це перенесення з назви предмета діяльності на діяча, оскільки буквально "команда фотокамери" потрібно розуміти як "команда фотокореспондентів, для яких фотоапарат – знаряддя праці".

Четвертий тип комбінаторики – внутрішньомодельна градуальна оцінка – використовується в композитах, перший компонент яких дає оцінку другому компоненту. Цей тип комбінаторики ми позначаємо як градуальний, оскільки оцінка передбачає шкалу "більше-менше", "краще-гірше". Як показує проаналізований матеріал, у більшості випадків композити побудовані за принципом градуальної комбінаторики, перший компонент яких є епітетом стосовно до другого. Епітети можуть надавати другому компоненту композита негативні (die Anschreckungspreise – жахливі ціни, die Billigtouristen – дешеві туристи) або позитивні якості (Universalgencies – універсальний геній).

Різновидом градуальної комбінаторики є випадки, коли перший компонент надає другому гіперболічного характеру (Mondpreisen – композит буквально означає "місячні ціни", що відповідає українському виразу "захмарні ціни"). Як у німецькому слові, так і в українському словосполученні образ спирається на когнітивну метафору висоти, яка гіперболізується "як до місяця".

На так званих орієнтаційних метафорах, які пов'язані з орієнтацією в просторі і мають в основі зіставлення типу "верх-низ", базуються композити Spitzenwerk, Starkunstler, Topetage der Wirtschaft. У композиті Spitzenwerk положення вгорі асоціюється з найбільшим успіхом, найвищим досягненням, цей композит зафіксований словником і вживається носіями мови без особливого зусилля, будучи фактично штампом у мистецтвознавчих статтях про живопис і музику.

Композити з початковим англомовним компонентом Star- досить численні, у них положення вгорі також пов'язане з найбільшим успіхом. Компонент Star- включає також значення "випромінювати світло, що знаходиться на великій відстані" і пов'язане з видінням.

У композитах з першим англомовним компонентом Top- (англ "верхівка") – Topetage der Wirtschaft, Topmanagement міститься метафора, яка пов'язує положення вгорі з високим соціальним статусом. Метафора Topetage є частковою стосовно до більш загальної метафори "економіка – це об'єкт (будівля)".

Для досягнення стилістичного ефекту використовується також внутрішньомодельна системна експлікація. Цей тип комбінаторики має місце при використанні процесів демотивації, тобто повернення до первинних значень. Це відбувається, коли у зв'язному тексті складові елементи ідіоматизованого композиту мають значення, властиві їм поза цією конструкцією. Формальним засобом зв'язку компонентів є, як правило, дефіс, що вказує на велику самостійність складових [1: 232]. Прикладом використання ремотивації може бути такий контекст: Er erweist sich als transzedenter Fern-Seher und verkundet seine Tele-Vision der kunftigen Ereignisse. Омонімічні іменникам Fernseher (телевізор) і Television (телебачення) композити набувають за рахунок зміни написання, іншого значення: "ясновидець", співзвучне з Hellseher і "видиме вдалині, видіння". У ширшому контексті такі тлумачення підкріплюються використанням слова transzedent, і, таким чином, ремотивація дозволяє здійснити такі стилістичні прийоми, як гра слів і натяк.

Поділ слова на складові частини може супроводжуватися додаванням дефіса і дужок: (Nieder-) Lage композит можна тлумачити як "положення внизу" і "поразка". Ремотивація тут формує двозначність.

Графічні засоби використовуються також для псевдоетимологізації, тобто незвичного, нового, переосмисленого тлумачення значення композитної конструкції. Формальною ознакою при цьому може бути заголовна буква: deutsche GemEinheiten (-gemeine Einheiten). У контексті йшлося про десять років, що минули після об'єднання Німеччини. У системі мови зафіксовано слово, яке пишеться разом – іменник Gemeinheit(en) -gemeine Tat, gemeine Bemerkung (Duden). Розділення на складові елементи робить можливою гру слів, оскільки використання слова Einheit натякає на факт об'єднання Німеччини, разом з тим множина вказує на те, що на увазі малися саме негативні явища, а не "єдність".

У деяких випадках слова діляться не просто на повні складові частини. Відділятися можуть і окремі букви. У прикладі *An solchen Momenten bricht die verharmlosende "War-ja-alles-doch-ganz-nett"-Ostalgie auf* перший компонент – це ціла фраза, стилістичний ефект досягається, в першу чергу, за рахунок використання "символічного" речення, яке вживається в лапках, що традиційно означають пряму мову, оскільки автор статті вважає за краще показати, що він не розділяє цієї думки. Другий компонент містить натяк на співзвучний іменник Nostalgie, а усікання першої букви основного компонента дає нове слово Ostalgie, початок якого означає колишню соціалістичну частину Німеччини. Значення всієї конструкції може бути інтерпретоване як "ностальгія за соціалістичним минулим НДР". Такий підтекст можна легко розпізнати, тим більше, що буква, якої не вистачає, присутня в слові nett графічно поряд із другим компонентом. У цьому випадку також має місце гра слів і натяк.

Уживання дужок усередині слова може поєднуватися з додаванням однієї чи кількох літер: schwabisch-preu?ischen F(r)eindschaft. Додавання взятої в дужки літери (r) дозволяє протиставити в межах одного слова два протилежні поняття: Feindschaft "ворожнеча" і Freundschaft "дружба". Таке злиття в одному слові двох антонімічних номінацій прийнято називати оксюморон. Проте тут оксюморон виявляється не як модель словоскладання типу Hassliebe, а як результат використання графічних засобів. Дужки вказують на те, що насправді має місце значення "ворожнеча", і, таким чином, реалізується натяк.

У деяких випадках відбувається заміна звичних частин слова на інші з додаванням дефіса: Klo-Gang. Перший компонент іменника Werdegang (становлення) замінюється, і в результаті такої заміни досягається іронія, йдеться про процес дорослішання людини.

Як видно з прикладів, засоби пунктуації також дають можливість неоднозначної інтерпретації одиниць, слугуючи одним із засобів створення стилістичної значущості.

Таким чином, при зіставленні типу комбінаторики і згорнутих у складному слові стилістичних фігур була виявлена закономірність: дисонантна комбінаторика виявляється в композитах-метафорах, синестезіях, оксюморонах, образних перифразах, порівняннях; фокусивна – у метоніміях, синекдохах, символах, іроніях, перифразах; градуальна – в епітетах і гіперболах; експлікуюча – в ремотиваціях.

Отже, словоскладення як різновид словотворення є, разом з морфологією і синтаксисом, одним із способів структуризації знання в мові публіцистики і преси. На прикладі композитів простежуються способи комбінування значень, на основі яких формуються різні стилістичні фігури і тропи.

Стилістичний ефект може виникати на основі контрасту всього композиту або однієї його частини з текстовим макроконтекстом або культурологічним фоном. Контраст створюється за рахунок актуалізації текстових або латентних пресупозицій, але не виводиться на категоріальний морфотематичний рівень, а залишається на рівні імплікації. Як правило, така імплікація має оцінний характер.

Морфотемний дисонанс і фокусування є універсальними комбінаторними способами творення стилістично релевантних одиниць. Вони дозволяють реалізувати всі основні види тропів і стилістичних фігур.

Функціональний аспект стилістично значимих композитів потребує систематизації. Інвентар прагмалінгвістичних функцій може бути суттєво розширений і більш детально структурований. Деякі прагмалінгвістичні функції можуть бути предметом окремого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Степанова М. Д., Фляйшер В. Теоретические основы словообразования в немецком языке. – М.: Высшая школа, 1984. – 264 с.
2. Riffaterre M. Strukturelle Stilistik. – Munchen: List, 1975. – 136 S.
3. Бикертон Д. Введение в лингвистическую теорию метафоры // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 284-306.
4. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике. – М.: МГУ, 1997. – 454 с.
5. Всеволодова М. И. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
6. Шендельс С. Стилистика німецької мови. – М.: Вища школа, 1975. – 316 с.
7. Fleischer W., Barz I. Wortbildung Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen: Max Niemeyer, 1992. – 375 S.
8. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387-415.
9. Кубрякова Е. С. Теория номинации и словообразование // Языковая номинация. – М.: Наука, 1997. – С. 222-303.

Матеріал надійшов до редакції 05.03. 2009 р.

Вальчук Г. В., Кухар Л. А. Внутримодельная комбинаторика компонентов как один из способов формирования стилистической значимости в композитах.

В статье рассматриваются композиты как один из самых производительных способов словообразования немецкого языка. Авторы исследуют типы комбинаторики компонентов и стилистические фигуры, которые возникают при разных видах нарушения внутримодельного согласования компонентов сложного слова. На примере композитов прослеживаются способы комбинирования значений, на основе которых формируются разные стилистические фигуры и тропы. Стилистический эффект может возникать на основе контраста всего композита или одного из компонентов композита с макроконтекстом или культурологическим фоном.

Valchuk G. V., Kuhar L. A. Inner Model Combination of Components as One of the Ways of Forming of Stylistic Meaningness in Compounds.

The article deals with compounds as one of the most productive ways of composition in German language. The author studies the types of components combination and stylistic figures which appear as a result of various violations of inner model coordination of the components of a compound. Ways of combination of meanings, on the basis of which different stylistic figures and tropes are formed, have been investigated on the example of compounds. The author states that stylistic effect can appear on the basis of the contrast of the whole compound or of its one element with macrocontext or cultural background.